



3.

# JIDDISCH



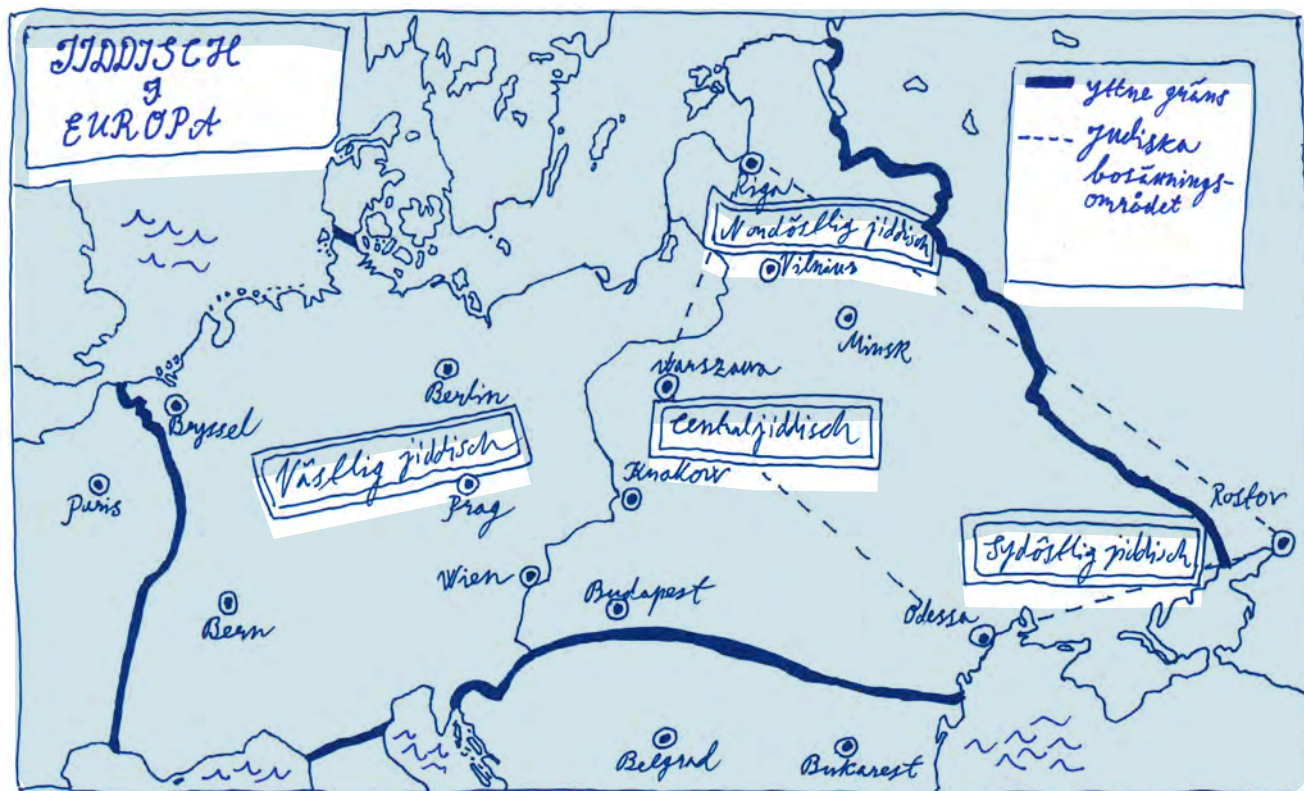
**Jiddisch är ett judiskt språk och namnet jiddisch betyder judiska. Andra judiska språk är till exempel hebreiska, ladino och arameiska.**

## Hur kom jiddisch till Sverige?

År 1685 kom en lag som sade att judar som kom till Sverige var tvungna att döpa sig och bli kristna för att få stanna. Den förste juden som fick tillstånd att bosätta sig i Sverige utan att bli kristen var Aaron Isaac, som kom 1774 från Tyskland. Han talade jiddisch.

År 1782 kom "Judereglementet" som bestämde att judar bara fick bosätta sig i Stockholm, Göteborg och Norrköping. De förbjöds att gifta sig med icke-judar och fick inte utöva vissa hantverk. Dessutom var judar tvungna att ha skyddsbrev. För att få ett sådant måste de visa att de ägde 2 000 riksdaler – väldigt mycket pengar på den tiden – vilket innebar att det var nästan omöjligt för de fattiga judarna från Östeuropa att bosätta sig i Sverige. Inte förrän år 1870 fick de svenska judarna jämställda medborgerliga rättigheter.

Situationen för judar var inte lätt i det ryska kejsardömet under 1800-talet. När tsar Alexander II blev mördad 1881 spreds rykten om att mördaren var jude och det ledde till pogromer – våldsamma och blodiga förföljelser av judarna. Massor av judar fick fly från Ryssland, bland annat till Sverige. De bosatte sig i storstäderna och i mindre städer som Lund, Sundsvall och Östersund.



Historisk karta över jiddischtalande områden i Europa. Det judiska bosättningsområdet ligger mellan städerna Riga, Warszawa, Odessa och Rostov.

Under andra världskriget låste nazisterna in alla judar de kom åt i avspärrade stadsdelar, så kallade getton. Senare tvångsförflyttades de till koncentrationsläger och dödsläger. Målet var att utrota alla judar i Europa. Man kallar händelsen för Förintelsen och mer än sex miljoner judar dog, många av dem gasades ihjäl i lägren eller dog av svält eller sjukdomar. När kriget tog slut och Tyskland hade förlorat kom en del av de som ändå hade överlevt koncentrationslägren till Sverige. De flesta som talar jiddisch idag i Sverige är barn till de judar som lyckades ta sig hit efter kriget. Några få av de som överlevde Förintelsen lever fortfarande, men de är väldigt gamla nu.

Tiotusentals judar flydde från Polen efter trakasserier 1968 och bland de 3 500 som kom till Sverige fanns också de som talade jiddisch. Men den senaste gruppen, ryska judar som kom efter Sovjetunionens fall 1991, har ofta bara hört jiddisch talas som barn.

## Försvenskning

De jiddischtalande människor som har kommit till Sverige har ofta snabbt lärt sig svenska. De har sällan lärt sina barn jiddisch. Den svenska regeringen ville att svenskan skulle vara ett starkt och gemensamt språk i Sverige. Det hände att barn blev bestraffade om att de talade ett annat språk än svenska i skolan under 1900-talet. De judiska föräldrarna ville att barnen skulle klara sig bra i Sverige och tänkte kanske att det inte var någon idé att föra jiddisch vidare till sina barn. Man var också rädd för att barnen skulle råka illa ut om någon hörde dem tala språket. Ofta talade de vuxna bara jiddisch med varandra i hemmet eftersom många vanliga svenskar ute i samhället var misstänksamma mot ”underliga” språk som jiddisch. Utan skolundervisning blir det svårt att lära sig tala ett språk om man inte umgås med människor som talar det dagligen. Det blir ännu svårare att lära sig läsa och skriva det.

## Nationellt minoritetsspråk

Jiddisch är sedan år 2000 ett av Sveriges nationella minoritetsspråk. Samhället har ett ansvar att skydda och främja språket. Jiddisch är klassat som ett ”territoriellt obundet minoritetsspråk”, det vill säga ett språk som inte är bundet till ett visst område eller en landsdel. Samiskan, finskan och meänkieli anses ha flest talare i vissa områden och har därför fått förvaltningsområden där de har större rättigheter. Men det gäller alltså inte jiddisch och romska.

År 2010 kom lagen om nationella minoriteter och minoritetsspråk och stärkte rättigheterna för jiddisch. Elever som tillhör minoriteten judar har speciella rättigheter att få modersmålsundervisning i skolan. De behöver inte kunna språket eller prata det hemma. Det räcker med att en elev i klassen önskar modersmålsundervisning, så ska skolan ordna det. Eleven kan också välja

jiddisch som språkval på högstadiet. Men det är ont om lärare och läromedel så undervisningen går inte alltid att ordna.

Vill man studera jiddisch på universitet finns det kurser vid Lunds universitet. På Språkrådet bedrivs språkvård i jiddisch. Där svarar man på språkvårdsfrågor om jiddisch, gör ordlistor, håller föreläsningar m.m.

## Områden i världen där jiddisch talas

Under 1300-talet bodde det judar i södra delen av det område som i dag är Tyskland. Men under medeltiden frodades fördomar och många elaka rykten spreds om judar. När digerdöden bröt ut blev judarna beskyllda för att ha orsakat den. Man förföljde judarna och plågade dem så svårt att många vandrade österut till Polen och Litauen. Där kunde judar leva i fred under en tid. Makthavarna i dessa länder uppskattade judarnas hantverks- och språkkunskaper och de gav judarna vissa rättigheter och skyldigheter.

Nya judiska centrum blev så småningom Krakow och Warszawa i Polen och Vilnius i Litauen. Det talades mycket jiddisch där och språket hämtade nu många ord från slaviska språk. Judar levde i städer och mindre samhällen som ofta var helt jiddischspråkiga.

När järnvägen kom på 1800-talet försvann marknaden och den lokala handeln i många små orter där judar var verksamma. Många flyttade då till de större städerna med fattigdom som följd. Misären ledde till en judisk utvandring. En del sökte sig till industrin i Nordamerika, några till jordbruket i Argentina och andra till olika europeiska storstäder. Genom utvandringen kom jiddisch att talas över nästan hela världen.

## Antal talare

Jiddisch var det tredje största germanska språket i världen innan Förintelsen. Då fanns det mellan 11 och 13 miljoner jiddischtalande i Europa och av dessa mördades omkring fem miljoner. 85 procent av alla judar som mördades under andra världskriget talade jiddisch. Idag finns jiddischtalare kvar i ett fåtal länder i världen.

Det är svårt att säga hur många jiddischtalande det finns i världen i dag. I Sverige tror man att det finns mellan 500 och 1 500 personer som kan tala jiddisch. Risken att jiddisch dör ut i Sverige är stor, om inte språket förs vidare till barn och unga.

## Språkets ursprung

Jiddisch är ungefär tusen år gammalt. Språket växte fram i Central- och Östeuropa och är ett germanskt språk som liknar tyska, med hebreiska, arameiska, polska och ukrainska ord inblandade i språket.

Judarna talade ofta flera språk när de kom till Europa och de talade bland annat hebreiska och arameiska. När de på medeltiden kom till områden där det talades tyska skedde något som en del forskare kallar för en språklig "big bang". Två helt främmande språkfamiljer, den semitiska och den germanska, slogs ihop och blev så småningom till ett nytt språk: jiddisch.

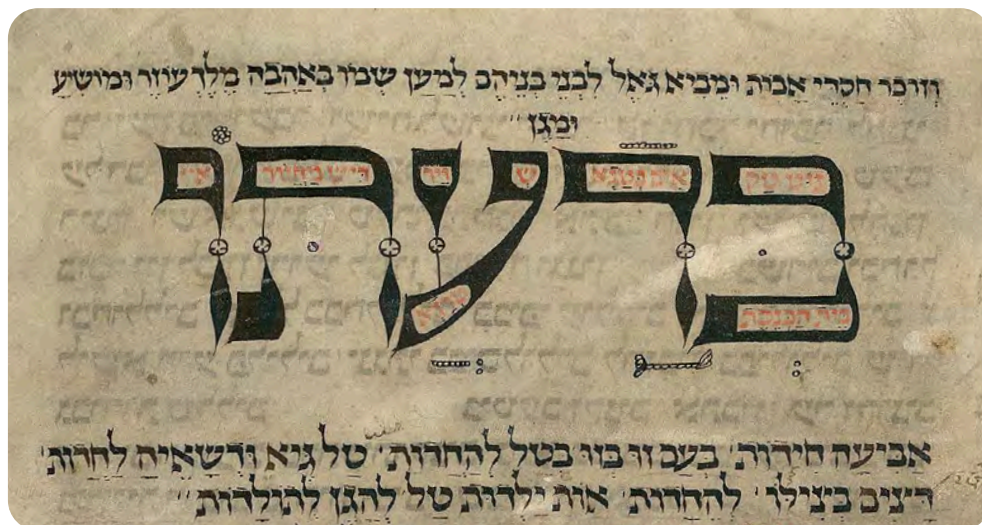
## Dialekter inom jiddisch

Jiddisch kan indelas i nordöstlig jiddisch, centraljiddisch och sydöstlig jiddisch. Den vanligaste dialekten i Sverige är centraljiddisch. Folk som talar de olika dialekterna kan för det mesta förstå varandra bra.

## Skriftspråk och standardisering

Jiddisch skrivs med det hebreiska alfabetet och läses från höger till vänster. I jiddisch finns inga versaler eller gemener (stora och små bokstäver).

Bönboken från Worms är daterad 1272 och innehåller den äldsta sammanhängande meningen på jiddisch (skriven med rött bläck inuti bokstäverna).



År 1908 hölls den första konferensen om språket jiddisch. Efter konferensen bestämde man vad som behövde göras för att standardisera språket, det vill säga att skapa ett enda sätt att skriva språket.

Ett judiskt vetenskapligt institut (YIVO) grundades i Vilnius 1925. Under andra världskriget dödades så många judar att det judiska livet och jiddisch nästan dog ut i Europa. Då inrättade man ett nytt YIVO i New York och i Buenos Aires dit många hade flytt.

## Ordförråd

Jiddisch och svenska är två språk som är ganska nära släkt. Många ord liknar varandra, till exempel:

mame – mamma      hoyz – hus      hoykh – hög  
kats – katt      shtot – stad

Men jiddisch innehåller också en hel del ord som kommer från hebreiskan och arameiskan som judarna talade när de kom till Europa för ungefär tusen år sedan. Några exempel är *klezmer* (spelman), *besmedresh* (bönehus) och *oysies* (hebreiska bokstäver). Jiddisch var ett stort språk i de slaviska länderna, som Polen och Ryssland, och därför finns också många slaviska ord i jiddisch, som *tsukerke* (karamell) och *solovey* (näktergal).

## Kultur

I Östeuropa användes hebreiska bara i religiösa sammanhang. Jiddisch var det judiska vardagsspråket. Jiddischkulturens guldålder började under 1900-talets första år. Språket var som viktigast under tiden mellan första och andra världskriget, mellankrigstiden, men krossades totalt av Förintelsen. Under guldåldern skrevs det många böcker på jiddisch och språket och kulturen blev lika viktiga som andra europeiska språk och kulturer. Det ordnades läsecirklar och många världsberömda böcker översattes till jiddisch. Litteraturen var viktig för alla, den förenade det jiddischtalande folket.

Författaren Isaac Bashevis Singer skrev på jiddisch och fick Nobelpriset 1978. Men det finns många fler jiddischförfattare. En av de mest kända konstnärerna, Marc Chagall, anses vara den störste judiske målaren under 1900-talet och talade också jiddisch.

Marc Chagalls "Promenaden" föreställer honom själv och hans fru Bella.





Ett klezmerkapell.

Du har kanske hört talas om klezmer, som är den traditionella östjudiska bröllopsmusiken. Den är helt instrumental och liknar annan östeuropeisk musik. Men det finns också enklare och folkligare musik som kallas jiddischmusik. Det finns gott om folkvisor, men också andra sånger och dikter. Sångerna har ofta formen av vaggvisor, arbets- och protestsånger.

De östeuropeiska judarna förtrycktes i de europeiska länderna. Då skapade de egna institutioner inom kultur, utbildning, sjuk- och fattigvård och allt som hör det moderna samhället till.

## FRÅGOR

- Varifrån kommer jiddisch? Vad är speciellt med hur språket blev till?
- Vad betyder orden *mischmasch*, *tummel* och *brillor*?
- Om du går in på [urplay.se](http://urplay.se) och söker på jiddisch kan du få höra hur språket låter.